

EKONOMİK GEÇİŞ ÜLKELERİNDE “MODERN SU”DAN “YOZLAŞMIŞ SU”YA DOĞRU: BOSNA-HERSEK ÖRNEĞİ

FROM “MODERN WATER” TO “CORRUPT WATER” IN TRANSITION COUNTRIES: THE CASE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Özge Can DOĞMUŞ¹

Öz

Hidroelektrik üretimi, ekonomik geçiş ülkelerinde önemli bir sürdürülebilir kalkınma stratejisi olarak pazarlanmaktadır. Bu da, bu ülkelerin bazılarında planlanan hidroelektrik santral sayılarında hızlı bir artışa sebep olmuştur. Ancak, veriler gösteriyor ki, planlanan projelerin birçoğu hayata geçirilmemiştir. Bunun sebepleri arasında hatalı planlama, yolsuzluk ve fon yetersizlikleri gelmektedir. Bosna-Hersek de bahsi geçen bu ülkelerden biridir ve Doğu Avrupa ülkeleri arasında en yüksek sayıda hidroelektrik santral projesinin planlandığı ülkeler arasında yer alır. Literatürde hidroelektrik projelerinin tamamlanması halinde ortaya çıkabilecek olası ekolojik, sosyal ve ekonomik neticeleri derinlemesine incelenmişken planlanan bu projelerin inşa edilmemesi halinde ne gibi sonuçları olacağı ya da neden inşa edilmediği hususunda yeterli kaynak bulunmamaktadır. Bu makalede, Bosna-Hersek örneğinden yola çıkarak bu tip kâğıt üzerinde kalan projelerin sonuçlarına ışık tutmak amaçlanmaktadır. Çalışma kapsamında Bosna-Hersek'te farklı şehirlerde yapılan ve toplam altı ay süren saha araştırması boyunca nitel ve nicel veriler toplanmıştır. Çalışmanın veri analizi yapıldıktan sonra hidrososyal döngü kavramsallaştırması ışığında, kâğıt üzerinde kalan bu projelerin, suyun bir yolsuzluk aracına nasıl dönüştürüldüğü gösterilmiştir. Hidrososyal döngü, hidrolojik döngüden farklı olarak sadece teknik bir analiz değil, sosyal ve politik hususları da içerdiğinden metodolojik arka plana katkı sunmuştur. Bu çalışmada iddia edilen, ekonomik geçiş ülkelerinde, suyun manasının teknolojik ilerleme aracından bir yolsuzluk aracına, bir diğer ifadeyle, “modern su”dan “yozlaşmış su”ya dönüştüğüdür.

Anahtar Kelime: Hidrososyal Döngü, Hidroelektrik Santral Patlaması, Yolsuzluk, Sürdürülebilir Kalkınma

Abstract

Hydropower is promoted as one of the prominent sustainable development strategies in transition countries. In several of these countries, this has created a boom of hydropower project plans. Yet, emerging evidence suggests that the majority of projects are never realised. Main reasons are related to planning, corruption, and lack of funding opportunities. Bosnia and Herzegovina is one of these countries and has the largest share of the total potential of the Southeast European countries. The ecological, social, and economic results of the constructed hydropower plants were researched thoroughly, yet the results and the reasons behind the on-paper boom have been overlooked. We present empirical evidence of non-materialised hydropower plants in the country to shed light on some of their consequences. Qualitative and quantitative data were collected during the fieldwork which took place in six months. Through the conceptual lens of the hydrosocial cycle, it is analysed how the hydropower boom imbues water with a new meaning by making water the means of corruption when the hydropower projects are not carried out. Hydrosocial cycle conceptualisation, different from the hydrological one, does not only provide a technical lense but also a lense which is a mixture of social and political layers of water-society relations which makes it useful for this work. It is argued that hydrosocial relations are reshaped by the changing meaning of water from a means of technological advancement and economic development to a means of corruption, in other words, from “modern water” to “corrupt water” in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Hydrosocial Cycle, Hydropower Boom, Corruption, Sustainable Development

¹ Öğr. Gör., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, ozgecandogmus@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8318-8242

Extended Abstract

Hydropower is promoted as one of the prominent sustainable development strategies in transition and developing countries. It is due to hydropower being known as a clean, affordable, and also abundant energy resource, and hydropower projects have some notable expected advantages such as reducing carbon emissions, flood control, poverty eradication, and economic growth. Therefore, global development experts have put hydropower development at the top of the sustainable development agenda of many developing and transition countries with relatively high untapped technical hydropower potential. In addition, a large share of global sustainable development funds flow into hydropower projects. Therefore, in several of these countries, this has created a boom in the number of the hydropower project plans. The most recent global statistics show that there are almost 4,000 hydropower projects which have been awaiting to be constructed next to the existing ones. Yet, emerging evidence suggests that the majority of projects are actually never realised. In other words, only a small minority of those projects have been materialised.

One of the former Yugoslavian and a post-war countries, Bosnia and Herzegovina is also one of these countries where a large number of hydropower projects remain on-paper. The country is located in the South-East Europe and has the largest share of the total potential of the countries in the same region. There are over 300 hydropower projects in Bosnia and Herzegovina, and only an insignificant number of those have been materialised so far. In the existing literature, the ecological, social, and economic results of the constructed hydropower plants were researched thoroughly. The hydropower boom, in general, does not have a good reputation among ecologists due to having negative socio-ecological impacts as well as creating substantial socio-ecological problems for those who resettled. Some of those impacts are habitat deterioration, population displacement, loss of cultural heritage, loss of water resources and fish stock, reduction of access to livelihood opportunities, water grabbing, and increased public health vulnerability. However, the results and the reasons behind the on-paper boom have been overlooked in the literature although they make the most of the global hydropower boom in number.

In this paper, we present empirical evidence of non-materialised hydropower plants in Bosnia and Herzegovina to shed light on some of their consequences. Applying methods such as semi-structured interviews, questionnaires, informal talks, and participant observation, qualitative and quantitative data were collected during the fieldwork which took place at two stages and in total six months. Through the conceptual lens of the hydrosocial cycle, it is analysed how the hydropower boom imbues water with a new meaning by making water the means of corruption when the hydropower projects are not carried out. Hydrosocial cycle conceptualisation, different from the hydrological one, does not only provide a technical lens but also a lens which is a mixture of social and political layers of water-society relations which makes it useful for this work. It is argued that hydrosocial relations are reshaped by the changing meaning of water from a means of technological advancement and economic development to a means of corruption, in other words, from ‘modern water’ to ‘corrupt water’ in Bosnia and Herzegovina.

Thus, this work contributes to the literature not only on the impacts of hydropower plants but also on the social understanding of water. This work shows that global hydropower plans have a different meaning from sustainability in countries where corruption is prevalent. Therefore, the on-paper hydropower boom is recommended to be at the centre of the water-society literature as they still have impacts and have potential to have substantial consequences in the long-term. In sum, this work, while exploring the consequences of the hydropower boom, also shows how modern water turns into corrupt water.

GİRİŞ

Hidroelektrik üretimi, dünyadaki toplam üretilen yenilenebilir enerjinin %71'ini ve dünyadaki toplam üretilen enerjinin %15'ini oluşturmaktadır (IEA, 2016; World Energy Council, 2016). Hidroelektrik santraller, düşük inşaat ve işletme maliyetleri, görece az çevresel kirliliğe sebep olması (Cole vd., 2014) ve sel kontrolü, teknolojik ilerleme ile iş imkânı yaratması gibi sebeplerden tercih edilir olmuştur (IEA, 2000). Bu da hidroelektrik üretiminin birçok ülkenin sürdürülebilir kalkınma planlarında yerini almasına ve böylelikle de sayıca küresel bir “hidroelektrik santral patlaması”na (İng. hydropower boom) sebep olmuştur (Cole vd., 2014; Huber ve Joshi, 2015; Smits ve Middleton, 2014). Güncel istatistikler, çoğu, ekonomik geçiş ve gelişmekte olan ülkelerde olmak üzere küresel ölçekte toplam en az 3700 yeni hidroelektrik santral planı olduğunu göstermektedir (Zarfl vd., 2015). Bu ülkelerde, hidroelektrik üretimi, yenilenebilir olması ve ekonomik gelişmeyi, çevre koruma ve yoksullukla mücadeleyi de beraberinde getirmesi sebebiyle bir kazan-kazan durumu olarak görülmektedir (IEA, 2000).

Bosna-Hersek, hidroelektrik üretimin bir sürdürülebilir kalkınma planı olarak değerlendirildiği ekonomik geçiş ülkelerinden biridir (Karakosta vd., 2012; Lalic vd., 2011; Lekic, 2008; Maric, 2009; Scholl, 2009). Ülkenin hedeflenen yenilenebilir enerji oranı %40'tır (EU, 2009). Bu hedef, tüm güney Avrupa ülkeleri arasında en yükseğidir. Aynı oran, Makedonya için %28, Sırbistan için %27 ve İspanya için %20'dir (UNIDO ve ICSHP, 2016). 2020 yılı itibariyle 139'u işletmede olan hidroelektrik santrale ek olarak 390 tanesi daha planlanmaktadır (EuroNatur, 2020). Ancak, bu projelerin büyük bir kısmı kâğıt üzerinde kalmıştır (UNIDO ve ICSHP, 2016). Örneğin, 2015-17 yılları arasında 165 plandan yalnızca 44'ü hayata geçirilebilmiş, ancak bu planlara 131 yenisi daha eklenmiştir (Riverwatch ve EuroNatur, 2018a).

Şimdiye kadar yapılan akademik çalışmaların birçoğu, hidroelektrik santrallerin habitat kaybı, yeniden yerleşme, kültürel mirasın kaybı, geçim kaynakları üzerine olumsuz etkisi gibi ekonomik, çevresel ve toplumsal etkilerine yer vermiştir (Baskaya vd., 2011; Cernea, 1997, 2004; Räsänen vd., 2012; Roberts, 1995; Siciliano ve Urban, 2017). Başka akademik çalışmalar ise hidroelektrik santraller ile tabandan demokratikleşme hareketleri (Huber ve Joshi, 2015), mavi su küresel ayak izi (Mekonnen ve Hoekstra, 2012), toplum sağlığı (Polimeni vd., 2014), hidropolitik (Bakker, 1999; Warner, 2012) ve su kullanım hakları (Franco vd., 2013; Islar, 2012; Matthews, 2012) arasındaki ilişkilerine yer vermiştir. Bunun yanında, planlanan ancak inşa edilmeyen hidroelektrik santraller üzerine yapılan çalışmaların sayısı literatürde sınırlıdır. Bazı kaynaklar, bu duruma sebep olarak yetersiz fon kaynakları (IHA, 2017; Oud, 2002), aşırı hırslı ve gerçekçi olmayan planlama (Lehner vd., 2005) ve finansal olarak yüksek riskli ihaleleri (Becker ve Fischer, 2013) göstermektedir. Özellikle de, ihaleye fesat karıştırma ve lisans/ımtiyaz ticareti gibi yolsuzluk örnekleri, bu projelerin neden gerçekleştirilmediği hususunda sıralanan önemli nedenler arasında yer almaktadır (CIN, 2015; Hadzialic, 2016; Shandling ve Lock, 2008). Bosna-Hersek için bu duruma bir de gerekli izinlerin alınması ve fizibilite çalışmaları sırasında yaşanan bürokratik aksaklıklar eklenmektedir (Hadzialic, 2016; UNIDO ve ICSHP, 2016). Bu durumun sebepleri üzerine literatürde bazı kaynaklar yer alsa da bu durumun sonuçları üzerine pek çalışma bulunmamaktadır. Bu makale de literatürdeki bu açığı doldurmayı amaçlamaktadır.

Kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santrallerin neden olduğu sonuçlar, ekonomik, zamansal ve iş gücü kaybına, uluslararası ve ulusal ortakların ülkelerin gerçekleştirilebilir hidroelektrik potansiyelleri konusunda yanılmasına ve artan yolsuzluk oranlarına paralel olarak suyun anlamının dönüşmesine yol açmaktadır. Bu makale de, suyun değişen anlamı üzerinedir. Bu çalışmada, kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santrallerin, suyun anlamını ve temsilini, inşa edilen santrallere göre farklı şekillerde dönüştürdüğü iddia edilmektedir. Özellikle, Linton (2010; 2014)'ın suyun toplumsal ve ekolojik anlamının onun ekonomik gelişmeyle ilişkilendirilen anlamının altında ezilmesini açıkladığı “modern su” kavramı, bu çalışmanın temel teorik arka planını oluşturmaktadır. Bu kavramın açıklamasını biraz daha genişleterek, ekonomik geçiş ülkelerinde kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santrallerin, “modern suyu”, “yozlaşmış suya” dönüştürmesi bu makalenin temel argümanını oluşturmaktadır. Bunu yaparken suyun yönetimi ile planlamasının güçlü bir şekilde toplumsal ve siyasal ilişkilerden etkilendiği iddiasında bulunan “hidrososyal döngü” kavramı da yol gösterici olacaktır (Bakker, 1999, 2000, 2002; Banister, 2014; Boelens, 2014; Duarte-Abadía vd., 2015; Hommes vd., 2016; Linton, 2010; Linton ve Budds, 2014; Mauch ve Zeller, 2008; Schönach, 2017; Swyngedouw, 2004, 2005, 2013a, 2013b, 2015;

White, 1995). 2016 ve 2017 yıllarında arasında Bosna-Hersek’te geçekleştirilen niteliksel saha çalışmasından toplanan veriler sayesinde bu ülkedeki ve benzeri birçok ülkede kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santral plan sayılarındaki patlamanın hidrososyal ilişkileri nasıl değiştirdiği ve böylelikle de “modern suyun”, “yozlaşmış suya” nasıl dönüştüğü örneklenecektir.

Bunun için öncelikle, teorik arka plan bölümünde “modern su” ve “hidrososyal döngü” kavramları açıklanmış, sonra Bosna-Hersek’in sosyo-politik ve sosyo-ekonomik yapısıyla birlikte modern su anlayışı detaylandırılmış, akabinde yapılan kalitatif saha araştırmasının yöntemi ve bulguları sunulmuş, en son olarak da tartışma ve sonuç kısımları ile makale sonlandırılmıştır.

1. “MODERN SU” VE HİDROSOSYAL DÖNGÜ

1850 yılı itibariyle Endüstriyel Devrim, Batı dünyası ve ondan etkilenmiş dünyada suya, “güç kaynağı ve üretim aracı” anlamını kazandırmıştır (Linton, 2010). Bu, suyun karmaşık sosyo-ekolojik melez doğasını H₂O kimyasal formülüne indirgenmesiyle olmuştur (Linton, 2010, 2014). Suyun bu yeni anlamı, “çok anlamlı” suyun, ‘tekil anlamı olan’ suya dönüşümüne yol açan kökten bir paradigma değişimine yol açmıştır (Hamlin, 2000). Böylelikle su, “zamansız, tabii ve insan tarihinin beklenmedik olaylarından etkilenmeyen” bir meta haline dönüşmüştür (Linton, 2010: 74). Linton (2014: 111)’a göre, suyun bu yeni anlamı, yani “modern su”, “suya dair tüm toplumsal, tarihi ve yerel koşullardan soyutlayan bir modern bilinç” aracılığıyla olmuştur. Dahası, “modern su” suyun “geçmiş hataları telafi etme, varsıllığı artırma, doğa ve diğerleri üzerinde tahakküm kurabilme hayallerini geekleştirme adına rağbet edilen hidrolik düzenin” geekleştirilmesinin de önünü açmıştır (Evenden, 2004: 1). Bu, özellikle de nehir akışlarını kontrol ederek, yöneterek ve yeniden yönlendirerek olmuştur (Armstrong vd., 2009; Erlewein, 2013; Evenden, 2004; Schönach, 2017; White, 1995).

Suyun oklu anlamından tekil anlama indirgenen sürecine ilişkin araştırmaların önemli bir ortak noktası da bu değişimin toplumları nasıl dönüştüştüğüyle de ilgilidir (Banister, 2014). Zira su ve özellikle de nehirler, tarihsel özneler olarak toplumsal dönüştürücü güce sahiptir (Armstrong vd., 2009) ve sahip olduğu fiziksel ve tabii özellikler hasebiyle (White, 1995) aktif bir faildir (Mauch ve Zeller, 2008). Nehirler, kültürel, ekonomik ve siyasal olan materyal ve zihinsel geeklikleri hem birleştirir hem de birbirinden ayırır. Nehirlerle ilgili fiziksel ve idari değişiklikler yapmak, bu sebeple de toplumların kendilerine verdikleri anlamları ve suyla olan ilişkilerini de etkileyebilir (Schönach, 2017). Yaygın ve baskın olan modern su anlayışına rağmen, su, tabiatı gereği birbirine içkin ve birbirini tekrar tekrar üreten toplumsal, siyasal, iktisadi ve fiziksel olmak üzere birden fazla boyuta sahip olmaya devam ediyor (Bear ve Bull, 2011; Linton, 2010; Linton ve Budds, 2014).

Latour (1993)’un tabiriyle su, toplumsal ve kolektif olarak üretilen, diyalektik düşünce ile anlaşılamayacak olan bir “kısmi-nesne” (İng. quasi-object) olarak düşünölmelidir. Suyu, kısmi-nesne yapan, onun varoluşunu, etrafındaki nesnelere ilişki içinde geekleştirebilmesidir (Bakker, 2009; Boelens vd., 2016; Linton, 2010; Swyngedouw, 2011). Modern su anlayışının yaygınlaşmasına rağmen, özünde ‘saf tabii’ ya da ‘saf toplumsal’ su yoktur (Bakker, 2009; Swyngedouw, 2004). Su ve toplum arasındaki ilişki her daim birbirini yeniden üretmekte ve dönüştürmektedir (Linton, 2010; Linton ve Budds, 2014; Swyngedouw, 2009, 2015).

Suyun bu melez toplumsal, siyasal ve biyofiziksel yönü, en iyi şekilde “hidrososyal döngü” kavramı ile açıklanabilir (Boelens, 2014; Linton ve Budds, 2014; Swyngedouw, 2009, 2015). Bu kavram, literatürde su-toplum arasındaki ilişkilerin analizi ve kavramsallaştırılmasında sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır (Bakker, 2000, 2012; Boelens vd., 2016; Budds, 2009; Fernandez, 2014; Hommes vd., 2016; Linton, 2010; Linton ve Budds, 2014; McDonnell, 2014; Mollinga, 2014; Schmidt, 2014; Swyngedouw, 2009, 2015). Bu kavram suyun ilişkisel, melez ve siyasal doğasını tasvir etmek için idealdir. Zira bu sayede, hidroelektrik santrallerin de siyasal ekolojiyle ilişkisi de derinlikli bir şekilde kavranabilir (Swyngedouw, 2006, 2009). Örneğin, Boelens (2014), Ant Dağları’nda yaşayan yerli halk ile su kaynaklarının sahibi sayılan dağ ilahları arasındaki ilişkinin fiziksel boyutunun ardında yatan insan-su ilişkisini açıklamak ya da Fernandez (2014), su kaynaklarının tanımlanması, yeniden dizayn edilmesi ve idaresinin toplum-su ilişkisinin tarihini silerek Fransa’nın güneybatısındaki hidroelektrik santrallerin can suyu miktarının nasıl minimuma indirildiğini göstermek için hidrososyal döngü kavramsallaştırmasına başvurmuştur. Bu iki örnekte de göröleceği üzere su, toplumlar için salt bir fiziksel kaynak değil, aksine toplumlar tarafından içselleştirilmiş, onları dönüştüren ve onlar tarafından dönüşen bir materyaldir (Boelens, 2014; Budds, 2009; Linton, 2010; Linton ve Budds, 2014; Strang,

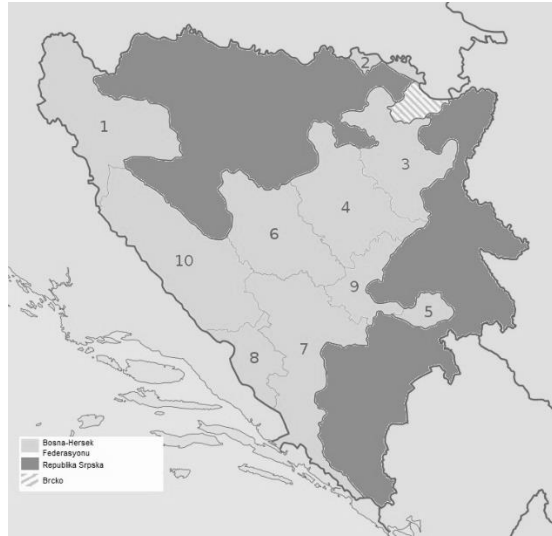
2004). Bu sebeple de, yalnızca işletmeye girmiş hidroelektrik santraller değil, onların planlamasında yer alan ya da almayan tüm sosyal ve siyasal süreçler de bu melez ilişkide role sahiptir.

Bu makalede, Bosna-Hersek'te planlanan ancak inşa edilmeyen hidroelektrik santral projelerinin sonuçlarını açıklamak için hidrososyal döngü kavramsallaştırılmasından istifade edilmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi bu kavram, toplumsal kalkınma ve su arasındaki döngüsel ilişkiyi yakalayabilmek adına özellikle önemlidir. Zira böylelikle, kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santrallerin salt bir sonuç değil, aynı zamanda yolsuzluk için bir araç olduğu da görülebilecektir. Bu sayede, Bosna-Hersek'te, Linton'un deyimiyle “üretken” ve rasyonel modern suyun nasıl “yozlaşmış suya” dönüştüğü görülebilecektir.

2. BOSNA-HERSEK'İN SOSYO-POLİTİK ve SOSYO-EKONOMİK PROFİLİ

Bosna-Hersek, sosyalizmden pazar ekonomisine ve savaştan barışa olmak üzere iki türlü geçişe şahit olmuştur (Belloni ve Strazzari, 2014; Ohanyan, 2002). Ülke, Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti (1945-1992; bundan sonra Yugoslavya)'nin altı cumhuriyetinden biriydi ve 1992-1995 yıllarında arasında sert bir iç savaşı deneyimledi. Bu savaş, hâlâ ülkede yer alan üç etnik grup arasında çıkmıştı: Boşnaklar, Hırvatlar ve Sırlar (Almond, 1994; Maass, 1996; Malcolm, 2002). 14 Aralık 1995'te Dayton Barış Antlaşması ile savaş sonlandırıldı. Bu antlaşma, Şekil 1'de de görüleceği üzere, ülkeyi iki adet yarı otonom bölgeye ayırdı: Boşnaklar ve Hırvatların yoğun olduğu Bosna-Hersek Federasyonu (BHF) ile Sırların yoğun olduğu Republika Srpska (RS). Bunlara ilaveten bir de, üç etnik grup tarafından kontrol edilen Brčko nahiyesi yer almaktadır. BHF, on adet yarı otonom kantona ayrılmıştır (Divjak ve Pugh, 2008). Devlet, üçlü başkanlık sistemiyle idare edilmekte ve devlet başkanlığı her üç baskın etnik grubun seçili temsilcileri tarafından dönüşümlü olarak yapılmaktadır (Papon ve Pejovnik, 2006).

Şekil 1. Bosna-Hersek'in İdari Bölümleri

Kaynak: (Şekil yazar tarafından oluşturulmuştur.)

İç savaşın sonunda, Bosna-Hersek'in gayri safi yurt içi hasılası yaklaşık %20 oranında düşmüş ve ülke uluslararası yardıma muhtaç bir hale gelmiştir (Pugh, 2002). 2016 yılında ülkenin toplam nüfusu 3,5 milyon, nüfus büyüme oranı %-0,5 ve nüfus yoğunluğu 68,7 kişi/km² idi (World Bank, 2016). 2015 yılında nüfusun neredeyse 5'te biri 1,9 ABD Doları olan yoksulluk sınırının altında gelire sahipti (World Bank, 2016). 2017 yılında işsizlik oranı %25,8'di (World Bank, 2017b). Bosna-Hersek'teki ekonomik eşitsizlik oranı, Kuzey Makedonya'dan sonra eski Yugoslav ülkeleri arasında ilk sıradadır (World Bank vd., 2015).

Bu ekonomik soruna çözüm olarak Dünya Bankası, 2002 yılında ülkenin kendi sürdürülebilir kalkınmasını kendisinin üretmesi gerektiğini (World Bank, 2002) ve bunun da pazar odaklı ekonomiye geçilerek yapılması gerektiğini açıklamıştır (Pugh, 2005; World Bank, 2001, 2017a). Akabinde, Bosna-Hersek hükümeti, geniş kapsamlı kanunlar ve kanun iyileştirmeleriyle kamu mallarının özelleştirilmesi sürecini başlatmıştır (Pugh, 2002; Tzifakis ve Tsardanidis, 2006). Özel yatırımcıyı teşvik için seçilen

sektörlerin en önemlilerinden biri hidroelektrik üretimin büyük rol oynaması planlanan enerji sektörüydü (BiH, 2011).

Pazar odaklı ekonomiye geçişte karşılaşılan en mühim sorun ise ülkenin idari yapısının çok katmanlı olmasıydı. Dayton Antlaşması, barış getirmenin yanında, bir de uygulamalar, düzenleyici kurumlar ve farklı idari katmanlar arasında sürekli uyumsuzlukların olduğu bir sistem yaratmıştı (Divjak ve Pugh, 2008; McMahon ve Western, 2009; Pugh, 2002). Bunun temel sebeplerinden biri de, Dayton Antlaşması ve onun on bir adet ekinin (biri de Bosna-Hersek’in anayasasıdır), yabancı kuvvetler tarafından hazırlanması ve bunun ülkedeki toplumsal gerçekliğe uyumlu olmamasıdır (Woodward, 2001). Sonuç olarak, Dayton Antlaşması’nın ardındaki güçlerin değerleri ve normlarını temsil eden (Pugh, 2002) “sürekli mücadele içinde olan ideolojiler ve pratiklerin kırkama işini” andıran bir siyasal ortam ortaya çıkmıştır (Guzina, 2007). Farklı müktedirlerin arasındaki doğal kaynakların dağılımı ve paylaşımı mücadelesi akabinde yüksek seviyede bir siyasi iktidarsızlık ve sosyo-ekonomik adaletsizliğe yol açarak düşük gelirli kesimin kendisini siyasal katılımın dışında hissetmesine neden olmuştur (Divjak ve Pugh, 2008; McMahon ve Western, 2009; Pugh, 2002). Dahası, kayırmacılık, gölge ekonomi ve diğer yolsuzluk türlerinin yaygınlaşmasına neden olmuştur Brkoviü, 90 Papon ve Pejovnik, 2006; Pugh, 2005; Transparency International, 2016).

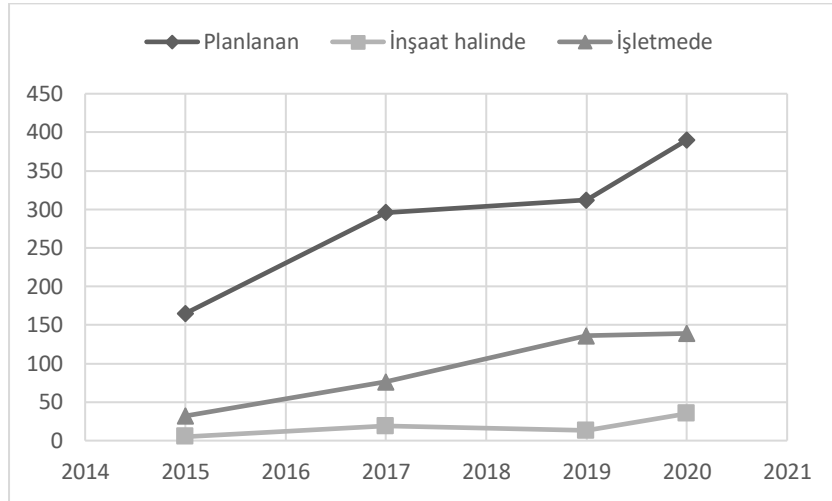
Bu coğrafi bölgede, yolsuzluk örnekleri uzun yıllardır yaygın şekilde görülüyor olsa da (Sajo, 1998), savaş ve sonrasında Dayton Antlaşması’yla resmiyete binen siyasal ayrışmalar yolsuzluk ortamının daha da derinleşmesine sebep olmuştur. Örneğin, siyasetçiler arasında ahbap çavuş ilişkisi, kayırma gibi pek çok yolsuzluk örneğine sıklıkla rastlanır (Devine ve Mathisen, 2005; OCCPR, 2014; UNODC, 2011). Bu nedenle, Avrupa Birliği, 2003 yılında Batı Balkan ülkelerinde yolsuzlukla mücadele için bir yol yordam geliştirdi. Ancak, bu planlar Bosna-Hersek’te başarıya ulaşamamıştır (Belloni ve Strazzari, 2014). Yozlaşmış uygulamalar, hâlâ birçok kamu kurumunda yaygındır (UNODC, 2011) ve 2014 yılında yaklaşık olarak bir milyar ABD Doları değerinde vergi gelirinin kaybına yol açmıştır (Devine ve Mathisen, 2005). 2011 yılında, BHF’nin devlete ait enerji kurumu, 5,1 milyon avroyu ahbap çavuş ilişkisi sebebiyle kaybetmiştir (Prelec, 2014).

2.1. Bosna-Hersek’te Suyun Modernleşmesi

Tito’nun Yugoslavya’sı, Batılı iktisadi modeli benimseyerek öncelikle Sovyet Rusya’dan siyasi bağımsızlığını elde edebilmek ve sonrasında modernleşmenin önündeki “köylü zihniyeti”ni yok edebilmek amacıyla endüstrileşme ve pazar sosyalizmini uygulamaya koymuştur (Zukin, 1975). Böylelikle enerji üretimi, teknolojik ilerleme ve ekonomik kalkınmanın önemli araçlarından biri haline gelmiştir (Suica, 1971).

Su zengin bir ülke olarak, hidroelektrik bu minvalde ekonomik kalkınmanın temel aracı olmuştur (Suica, 1971). 1968’de, üretilen toplam enerjinin yarısı hidroelektrik santrallerden elde edilmekteydi ve bu planlanan toplamın yalnızca beşte birine tekabül ediyordu (Antonshin, 1974). Yugoslavya’nın hedefi, ülke için yeterli enerjiyi üretmekle kalmayıp Doğu Bloku ülkelerine enerji ihraç edebilmek (Antonshin, 1974) ve onlarla iktisadi iş birlikleri kurabilmektir (Creţan ve Vesalon, 2017). Netice itibarıyla, nehirleri “evcilleştirerek” onları “Yugoslav halkının hizmetine sunma” fikri, Yugoslavya’nın temel iktisadi ve siyasal yol yordamıydı (Creţan ve Vesalon, 2017). Görülüyor ki, modern su anlayışı, Yugoslav topraklarında yaygındı.

Yugoslavya’nın dağılmasına rağmen hidroelektrik kalkınmanın önemi Balkan Yarımadası’nda, özellikle de başka kalkınma araçlarının pek yeterli olmadığı Bosna-Hersek, Kuzey Makedonya ve Arnavutluk gibi ülkelerde kaybolmamıştır (UNIDO ve ICSHP, 2016). Bosna-Hersek’te Karadeniz ve Adriyatik Denizi olmak üzere iki adet ana nehir havzası bulunur ve hidroelektrik potansiyel açısından bu iki havza ülkeyi zenginleştirir. Yugoslavya döneminde hidroelektrik yatırımlar kamu yatırımları olarak tasarlanmış olmasına rağmen, savaş sonrası Bosna-Hersek’te bu yatırımların çoğunlukla özel yatırımcılar tarafından yapılması hedeflenmektedir (Karakosta vd., 2012; Lalic vd., 2011; Lekic, 2008; Maric, 2009; Scholl, 2009). 400’e yakın hidroelektrik santral lisansı verilmiş (EuroNatur, 2020). Bunların içinde daha az karmaşık bürokratik süreçlere ve daha düşük bütçelere sahip olduğundan küçük hidroelektrik santraller daha fazla sayıdadır (IRENA, 2017).

Şekil 2. Bosna-Hersek'teki Hidroelektrik Santrallerin Sayısı (2015-2020)

Kaynak: (EURONATUR, 2021).

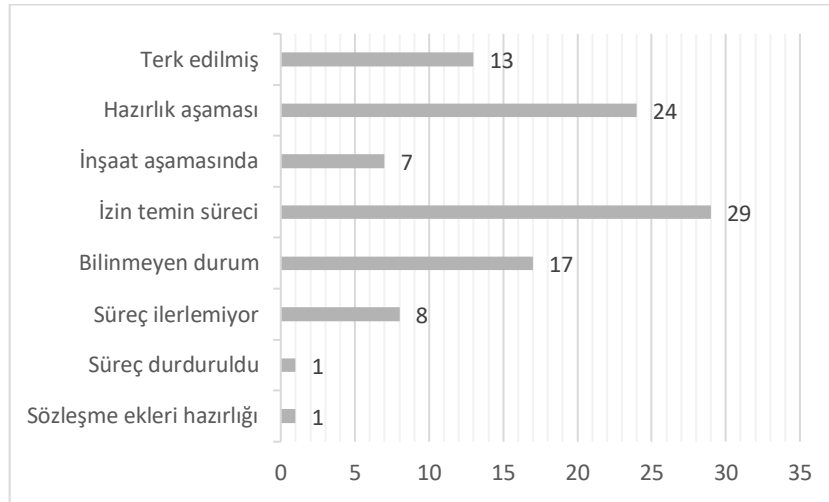
2.2. Bosna-Hersek'te Hidroelektrik Bürokrasisi

BHF'de, bir hidroelektrik santral yatırımı öncelikle olası yatırım bölgesinin bir özel yatırımcı ya da ilgili otoriteler tarafından belirlenmesiyle başlamaktadır. Daha sonrasında Enerji, Maden ve Endüstri Bakanlığı ihaleye katılacakları davet eder ve her katılımcı, bu ihalede bir fizibilite raporu sunmakla yükümlüdür. Eğer yer belirlemesi özel bir yatırımcı tarafından önceden yapılırsa diğer tüm prosedürler aynı kalmak koşuluyla ihale süreci es geçilebilir. Her iki durumda da süreç, gerekli izin ve belgelerin edinilmesiyle devam eder. Örneğin, bunlardan biri olan lisans, belirli bir yerde, belirli bir süre boyunca hidroelektrik enerji üretme yetkisinin tüzel bir kişiye verilmesini kapsar (PPPIRC, 2022). Gerekli izinleri almak ve lisans edinme süreci projenin yerine, büyüklüğüne ve türüne göre değişiklik gösterir. Örneğin, 1 Megawatt (MW) altında kurulu güce sahip hidroelektrik santral projeleri, projenin yer aldığı belediyelerin sorumluluğundayken 1-5 MW kurulu güce sahip projeler ise projenin yer aldığı kantonun sorumluluğundadır.

Yasal olarak bir hidroelektrik santral projesi birden fazla idari birimin sorumluluğundayken uygulamada yarattığı karmaşa sebebiyle bu durum böyle olmamaktadır. Bu karmaşanın sebebi, örneğin BHF'de 79 belediye, 30 kanton bakanlığı, 12 lisans komisyonu ve üç federal bakanlık tarafından yetkilerin paylaşılmasıdır. Buna ek olarak, iki su ajansı (Sava Nehri Su Ajansı ve Adriyatik Denizi Su Ajansı) da büyük nehir yataklarındaki projelerden sorumlu olan paydaşlardır (FBiH, 2012).

Ancak, ülkedeki su kurumları ve ajansları sorumluluklarını yerine getirmekte sorun yaşamaktadır (FBiH, 2012). Örneğin, belediyeler bağlı olduğu kantona, kantonlar federal bakanlıklara projelerle ilgili bilgi vermekle yükümlüken hem icraatta bu böyle olmamakta hem de üst birimin alt birimle bilgi paylaşımı zorunluluğu bulunmamaktadır. Bunun yanında, lisans ücretleri de belirli bir düzenlemeye tabi değildir (FBiH, 2012). Dahası, tek bir hidroelektrik santral projesi neredeyse 50 farklı idari birimden izin temin etmeyi gerektirir (FBiH, 2012; Muharemovic, 2016). 2016 yılında planlanan projelerin yalnızca %7'sinin gerçek bir ilerleme kat edebildiği görülmektedir (Muharemovic, 2016).

Şekil 3. Bosna-Hersek’teki Hidroelektrik Santrali Projelerinin Durumu (%)

Kaynak: (Muharemovic, 2016)

İdari ve bürokratik karmaşanın yanında, BHF’de bir de güncel mekânsal planlama eksikliği karşılaşılan sorunlardan biridir. 2002 yılında, Yugoslav mekân planının güncel bir nüshası Bosna-Hersek parlamentosuna sunulmuş olsa da süregelen çıkar çatışmaları sebebiyle bu öneri hâlâ değerlendirme aşamasındadır. Bu sebeple, Yugoslav mekân planlaması resmî kaynak olarak hâlâ kullanılmakta, alt idari birimler bu planlamada yaptıkları değişiklikleri ise yetkililerle paylaşmamaktadırlar (Muharemovic, 2016; Riverwatch ve EuroNatur, 2018a).

3. YÖNTEM

Bosna-Hersek’e bağlı Martin Brod köyü, ülkede kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santralleriyle ilgili veri toplarken başlangıç noktası olmuştur. Bu köyde iki adet hidroelektrik santral planı bulunmakta ancak uzun yıllardır ikisiyle ilgili herhangi bir somut ilerleme kat edilememiştir. Bu iki projeden yola çıkarak Bosna-Hersek’teki farklı idari ve bürokratik kurumların farklı görevleri ayırt edilmiştir.

Yarı-yapılandırılmış görüşmeler, resmî olmayan görüşmeler ve katılımcı gözlem dahil olmak üzere farklı niteliksel araştırma yöntemlerine başvurulmuştur. Martin Brod köyü, bağlı bulunduğu kanton, BHF ve RS otonom bölgelerinden idari ve bürokratik kurum ve diğer paydaş görüşmelerinin yanında sivil toplum kuruluşları, uluslararası yardım ve kalkınma kuruluşları, yatırımcılar, enerji kurumu, su ajansları ve hidroelektrik lisans komisyonları temsilcileri ile toplam 64 yarı-yapılandırılmış görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler, 30 dakika ile 120 dakika arasında sürmüştür. Bu görüşmeler sayısız resmî olmayan görüşme ile desteklenmiştir.

Saha çalışması, iki farklı tarih aralığında gerçekleştirilmiştir. Birinci aralık, Haziran-Ekim 2016 ve ikinci aralık Haziran-Ağustos 2017 dönemini içerir. Birkaç tanesi dışında görüşmelerin tamamı Boşnakça, Hırvatça ve Sırpça gerçekleştirilmiş ve iki çevirmen tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir. Görüşmelerin neredeyse tamamı ses kayıt cihazı ile kaydedilmiş ve deşifresi tercümanlar tarafından yapılmıştır. Ses kaydı alınmayan görüşmeler sırasında ise görüşmelerin notu elle alınmıştır. Veriler, niteliksel veri analiz programı olan MAXQDA 2018 aracılığıyla kodlanmış ve analiz edilmiştir.

Niteliksel araştırmanın yanında ikincil veri de toplanmış ve analize dâhil edilmiştir. Bu veriler arasında, resmî istatistikler, teknik raporlar, hükümet dokümanları, sivil toplum raporları ve tarihî belgeler yer almaktadır. Bunlar da yine, MAXQDA 2018 ile kodlanmış ve analiz edilmiştir.

4. BULGULAR

Literatürde ‘hidroelektrik santral sayısının birden artışı’ olarak tasvir edilen durum, saha çalışması sırasında görüşmeciler tarafından “hidroelektrik tsunamisi” ya da “hidroelektrik savaşları” olarak nitelendirilmiştir. “Tsunami” ve “savaş” kelimeleriyle kastedilen, hem sayıca hızlı artış hem de yönetsel ve idari karmaşıklıklar ile yüksek yolsuzluk oranlarıdır. Bu bölümde, Bosna-Hersek’te bu son iki durumun “yozlaşmış suyun” ortaya çıkışında nasıl rol oynadığıyla ilgili veriler sunulacaktır.

4.1. Yönetimsel ve İdari Karmaşıklıklar

Hidroelektrik bürokrasisinin karmaşıklığı görüşmecilerin şikâyet ettiği temel konulardandı. Bir kalkınma ve yardım ajansında çalışan görevli, durumu şöyle aktardı:

“BHF'nin kanunlarına göre, 5 MW kurulu güce sahip olan tüm hidroelektrik santraller Federasyon'un yetkisinde olmalı. Ancak, kantonlara ait yasalara baktığımızda, onlar da kendi sınırlarında olan tüm hidroelektrik santrallerin, kurulu gücü ne olursa olsun, kendi yetkilerinde olduğunu belirtiyorlar. Federasyon ve kantonların yetkilerinde belirgin bir çelişkili durum olduğu görülüyor.” (G62)

Örneğin, BHF'nin Enerji, Maden ve Endüstri Bakanlığı'ndan bir yetkiliye, Federasyon'da toplam kaç adet hidroelektrik santral planlandığı sorulduğunda, toplam sayıyı bilmediğini, bu sayıyı öğrenmek için kantonların tek tek aranması gerektiğini ve bunun da güç olduğunu ifade etti.

Bu karmaşıklık, kendi çabalarıyla hidroelektrik planlarıyla ilgili bilgi ve verileri derleyen bir sivil toplum kuruluşu ve kalkınma ajansı tarafından da ifade edildi. Bu çalışmayı, ileride hidroelektrik sektöründe yatırım yapmayı düşünen yatırımcıları bilgilendirmek için yaptıklarını dile getirdiler. Kalkınma Ajansı'ndan bir yetkili durumu şöyle ifade etti:

“Bu, aynı zamanda bir iletişim sorunu, kurumlar birbiriyle iletişime geçmiyor. Toplam sayıya ulaşabileceğiniz resmî bir yer yok.” (G60)

Dahası, iki farklı organizasyonun derlediği sayılarda da farklılıklar ve çelişkiler meydana çıkabiliyor. Bunun sebebi de resmî kaynaklardan alınan verilerin güvenilir olmaması olarak gösteriliyor.

Hidroelektrik santral planlarının sayılarına ulaşmanın zorluğu kadar yatırım sırasında izlenecek adımların ne olduğu hususunda da çelişkiler olduğu ifade edildi. Ülkedeki su ajansları, lisansı temin edilen projeler konusunda bilgilendirilmiyor. Sava Nehri Su Ajansı'ndan bir yetkili, kantona ait lisans komisyonlarının kendilerine hiçbir şekilde bilgilendirme yapmadığını dile getirdi. Kendisine ve diğer meslektaşlarına göre, işler tamamıyla 'doğaçlama' ilerliyor. Bunun sebebi ise, merkezi bir kontrolün olmaması ve tüm idari birimlerin bireysel hareket etmesi olarak gösteriliyor. Aynı ajanstan bir başka yetkili durumu şöyle aktardı:

“Bazıları su ajanslarını işin içine dâhil etmek istemiyor, bizi paydaş olarak görmüyorlar; çünkü böylelikle güncel su standartlarına uyum sağlamak zorunda kalmayacaklar.” (G63)

“Karmaşıklık” birçok görüşmecinin durumu anlatırken kullandığı kelimeler arasında ve bu durum lisans edinildikten sonra dahi devam ediyor. Bu genellikle, lisans edinildikten sonra anlaşmanın detaylarının taraflarca değiştirilmesinden kaynaklanıyor. Bu durum sebebiyle anlaşmaya uyumluluğun izlenmesi güçleşiyor ve anlaşmanın taraflarının dahi resmî olmayan yollarla değiştirildiği bile olabiliyor. Yetkililerden bir kısmı, anlaşmada yer almasına rağmen aslında projenin tamamlanması için kesin bir tarih olmadığını açığa vurdu. Bu sebeple de proje mühletleri sürekli uzatılabilir. Örneğin, Janj Nehri üzerinde 2005 yılında inşa edilmesi gereken proje, aradan geçen yaklaşık 15 yıla rağmen hâlâ kâğıt üzerinde kalmaya devam ediyor. Bu durumla ilişkili olarak, yetkililer de yatırımcının izni olmadan lisans anlaşmalarının feshedilmek istenmediğini ifade ettiler. Bunun için bir sebep öne sürülme de, söylediklerine göre bir anlaşmayı feshetmek için genel olarak bir sebep göremedikleriydi. Sivil toplum kuruluşları ise bunu yolsuzlukla ilişkilendiriyor. İddia ettiklerine göre, yatırımcılar yetkililere projenin geçerli bir sebep olmadan uzatılması için rüşvet veriyorlar.

4.2. Hidroelektrik Sektöründe Yaygın Yolsuzluk

Gerekli izinleri ve lisansı edinmeyle ilgili var olan karmaşık bürokrasiyle baş etme yollarından biri de bu süreçleri “kolaylaştırıcı” bir aracıyı bulmaktan geçiyor. Bu aracının “gerekli yerlerde” tanıdıkları olması, özellikle yabancı yatırımcılar için tercih sebebi olarak değerlendiriliyor. Bu aracının, yolsuzluğa bulaşmış olması da, görüşmecilerin bir kısmının ifadesine göre, “talihsiz” bir durum olsa da aslında tercih edilme sebeplerinden biri olarak gösteriliyor. Zira bu aracının görece kolay bir süreç sonunda gerekli izinlerin ve lisansın temin edileceği sözü; ancak rüşvet, adam kayırma ve ahbap çavuş ilişkileri olduğu sürece gerçekleşebilir olarak değerlendiriliyor.

Bosna-Hersek'teki hidroelektrik sektöründe yolsuzluk epey yaygın ve projelerin her aşamasında yer alıyor. Bir yerel yetkili durumu şöyle ifade etti:

“Hidroelektrik santraller kolay para ve fazladan kâr demek. Bu sektör büyük bir yolsuzluk alanı.” (G32)

Yaygın kanı, Bosna-Hersek’te herhangi bir şeyi elde etmek ya da başarmak için yolsuzluğa bulaşmanın tek çare olduğu yönünde. Bir başka yerel yetkili durumu şöyle dile getirdi:

“Birçok insan ceza almadan kamu mallarını çalabildiğini görüyor. Çalmak, çalışarak elde etmekten daha kolay.” (G28)

Hidroelektrik sektöründe yaygın iki yolsuzluk türü, ihaleye fesat karıştırma ve hukuksuz lisans ticaretidir. İkisi de, adam kayırmacılık, ahbap çavuş ilişkisi, rüşvet gibi yolsuzluk türlerini içeriyor. Örneğin, kendisinin aktardığına göre, zamanında kanton meclisinin üyesi olan bir görüşmeci, yabancı bir firma tarafından bir hidroelektrik yatırımı için aracı olarak görevlendirilmiştir. Görüşmecinin anlattığına göre, bu yabancı şirket, zamanın kanton başkanına üç hidroelektrik santral lisansı için 150 bin KM² teklif etmiş. Kanton başkanı, teklif kâğıdının üzerindeki KM birimini avroya çevirerek ancak bu şartla teklifi kabul edeceğini iletmesi için aracıya bilgi vermiş. Sonunda, yatırımcı değişikliği kabul etmiş ve herhangi bir ön araştırma, fizibilite çalışması ya da ihale süreci olmadan 150 bin avro rüşvet karşılığında üç tane hidroelektrik santral lisansı bu firmaya temin edilmiş. Bu tip yolsuzluk örnekleri, ‘normal’ karşılanıyor. Bir ihale uzmanı durumu şöyle anlattı:

“Ciddi bir iş insanı olmak, yani yolsuzluğa karışmamak burada büyük bir sorun demek. O zaman hiçbir ihaleyi kazanamaz ve hiç iş yapamazsın. Burada her şey çok karmaşık. Her şey kimin kimi tanıdığıyla ilgili. Yolsuzluk, Bosna-Hersek’te yasadışı değil.” (G52)

Hem BHF hem de RS’de yatırımcılar, yasadaki boşluklardan faydalanarak lisanslarını devredebilirler. Bu devir işlemi yasal olarak yapılabilirken bürokratik süreçleri es geçebilmek adına genellikle yasal olmayan yollardan yapılmaktadır. Özel anlaşmalarla yapılan bu devir ise yetkililere haber verilmemekle birlikte yine adam kayırma, ahbap çavuş ilişkisi ve rüşvet gibi yolsuzluk örneklerini içermektedir. Bu yolla yapılan devir işlemleri, hem yurt içi hem de yurt dışı yatırımlarında görüleceği gibi kalkınma projelerinde de bulunabilmektedir. Hidroelektrik sektöründeki yetkililer bu gibi durumlardan haberdar olsa da hukuki süreçler çok uzun sürdüğünden ve çoğu zaman sonuçsuz kaldığından konuyu herhangi bir şekilde hukuki düzleme çekmekten imtina ettiklerini dile getirdiler. Lisans devri genellikle iki sebepten yapılıyor. Birincisi, ‘tanıdıkları olan’ bir sözde yatırımcı, izin süreçlerini atlayarak birden fazla lisans ediniyor sonra bu lisansları el altından başkalarına pazarlamayı tercih edebiliyor. İkincisi ise, lisans sahibi tüzel kişi yatırımı finanse etmekte yetersiz kalıp başka bir yatırımcıya el altından lisans devrini yapmayı seçebiliyor. Bu gibi devirlerin çoğu, kayıt altında yapılmadığından proje sahipliğini takip etmek de yetkililer tarafından neredeyse imkânsız oluyor. Bu da resmî makamlarca yaptırımların uygulanacağı sorumlunun tayinini yapmayı güçleştiriyor.

Yolsuzluk; bunun yanında bir de ölçümler, hesaplamalar ile fizibilite ve çevresel değerlendirme öngörülerinin özel şirketler tarafından yapılıyor olması sebebiyle de artmaktadır. Bosna-Hersek’te genel olarak çevresel veriler konusunda hem savaş sebebiyle var olan verilerin kaybı hem de sonrasında gerekli çalışmaların eksik kalması sebebiyle sıkıntılar yaşanmaktadır. Bu da, özel şirketlere eğer eski veriler daha “işe yararsa” onları kullanma fırsatı yaratmaktadır. Bir diğer deyişle, bir proje alanına ait çevresel veriler yapılacak yatırımın izin sürecini ve giderleri minimumda tutacak şekilde eski ya da yeni veriler arasından tercih edilebilir. Avrupa Birliği Uyum Süreci doğrultusunda ilgili su ajanslarının konuyla ilgili bilgisine ve yetkisine danışma zorunluluğu olsa da, yatırımcıların anlaştığı çevre danışmanlık firmaları genelde bu yolu tercih etmeyip kendi verilerini kendileri “üretiyorlar”. Bir su ajansındaki yetkilinin söylediği gibi:

“Bosna-Hersek’te yapılması gereken ve yapılan tamamen iki farklı şeydir.” (G63)

Bu durum, bazen yatırımcının da aleyhine sonuçlanabiliyor. Örneğin, bir sivil toplum kuruluşunda aktarılanlara göre, bir yatırımcı özel bir şirket aracılığıyla fizibilite çalışması hazırlatıp hidroelektrik santral lisansı ediniyor. Ancak, sonradan proje alanındaki su kaynağının kurduğu görülüyor. Bu duruma sebep olan ise özel çevre danışmanlık firmaları tarafından ölçümlerin ya yapılmaması ya da doğru yapılmamasıdır.

² 1 KM ≈ 0,51 avro (Sabit kur değişim oranı)

Görülüyor ki, hidroelektrik sektöründeki planların sayısındaki hızlı artışın temel sebebi bu santrallerin inşa edilmesi yani ‘modern su’ anlayışından yola çıkarak suyun ekonomik bir kalkınma aracı olarak değerlendirilmesinden değil, bu yatırımlar aracılığıyla yolsuzluk değerlerini beslemektir. Bir görüşmecinin ifadesiyle,

“Öncelik, hidroelektrik santrallerin inşası değil, cepleri doldurmak” (G62).

5. “MODERN SU”DAN “YOZLAŞMIŞ SU”YA DOĞRU

Bosna-Hersek, Yugoslavya zamanından beri su kaynaklarınca zengin ve o zamandan beri hidroelektrik enerji üretiminin ana merkezlerinden biriydi (Antonshin, 1974). Yugoslav otoriteleri, ekonomik gelişmişlik ve teknolojik ilerleme için nehirlerini kontrol altına almayı bir amaç haline getirmişti (Evenden, 2004; Suica, 1971; UNIDO ve ICSHP, 2016). Bu da, Linton (2010)’ın deyişiyle, modern bir su anlayışının Yugoslavya zamanında var olduğunu gösteriyor. Bosna-Hersek, o zamandan kalma benzer hidroelektrik kalkınma planlarını hâlâ gündeminde tutuyor (Hadzialic, 2016; Karakosta vd., 2012). Yugoslavya’nın dağılmasının ve pazar odaklı ekonomiye geçişin ardından, Bosna-Hersek’te planlanan hidroelektrik santral projelerinin sayısı hızla arttı. Ancak, istatistikler gösteriyor ki, bu planların birçoğu ya iptal ediliyor ya da erteleniyor (Muharemovic, 2016); yani kâğıt üzerinde kalmaktan öteye geçemiyor. Bu sırada, daha fazla hidroelektrik santral projesine lisans verilmeye ise devam ediliyor (EuroNatur, 2020).

Literatüre göre, bu projelerin hayata geçememesinin temel sebeplerinden biri risk oranı yüksek ihale tekliflerinin olması (Becker ve Fischer, 2013) ve hidroelektrik potansiyelinin gerçekleştirilebilme oranının doğru hesaplanmamasıdır (Lehner vd., 2005). Bu durum da genellikle, ihaleye yolsuzluk karıştırma, resmî olmayan lisans ticareti ve diğer yolsuzluk örneklerini artırarak projelerin sonuçlanamamasına sebep olmaktadır. Bunun neticesinde de projelerin birçoğu kâğıt üzerinde kalmaktadır.

Bu durum, Muharemovic (2016)’in çalışmasında gösterilmiştir. Bu çalışmaya göre, 2016 yılında planlanan projelerin %60’tan fazlası kâğıt üzerinde kalmıştır. Buna karşın, yerel otoriteler, hidroelektrik projelerin sayılarını günden güne artırmaktadır. Bu artışın temel sebebi ise, bulgularda görüleceği üzere şahsi menfaat olduğundan Bosna-Hersek’in hidroelektrik sektöründe yolsuzluk normalleştirilmiştir. Bu durum, ülkedeki değişen sosyo-politik gerçekliğin değişmesinin bir sonucudur. Yolsuzluk, bölgede eski bir doğal hadise olsa da pazar odaklı ekonomiye geçiş, yolsuzluk olasılığını ve oranını artırmıştır. Örneğin, gerekli izinleri ve fizibilite çalışmalarını yapmadan birden fazla lisans temin edip sonra bunu başka yatırımcılara pazarlamak sık karşılaşılan yolsuzluk örneklerindedir.

Boelens (2014), çalışmasında hidrososyal döngü kavramsallaştırmasından yola çıkarak Toprak Ana ve dağ tanrıları arasındaki ilişkilerin, Ant Dağları yaylalarında suya yaklaşımı nasıl etkilediğini açıklamıştır. Bosna-Hersek’te insanların suya yaklaşımını Toprak Ana ya da herhangi bir dağ tanrısı etkilememekte, ancak ülkedeki hidroelektrik sektörün yoğun yolsuzluk oranları, suyun anlamının adam kayırma, ahbap çavuş ilişkileri ve rüşvet üzerinden yeniden şekillendiğini göstermektedir. Bosna-Hersek gibi ekonomik geçiş ülkelerindeki otoriteler, kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santral yatırımlarını yeni bir sektör haline dönüştürmüş ve bu da yolsuzluğun sıkça karşılaşıldığı sektörde bu tip davranışların “normalleşmesine”, haliyle de cezasız kalmasına sebep olmuştur. Özellikle Bosna-Hersek’te ülkenin hayli âdemimerkeziyetçi yapısı, bol su potansiyeli ile bir araya gelerek bu tip yolsuzluk örneklerinin iyiden iyiye artmasına ön ayak olmuştur. Bosna-Hersek’teki su-toplum ilişkileri bu sebeple de “yozlaşmış suyu” meydana getirmiştir.

Yozlaşmış suyun, fayda sağlanacak bir kaynak olmak gibi modern suya ait bazı özellikleri hâlâ taşıması onun bir yolsuzluk aracına dönüşmesinin de önünü açan özelliklerden biridir. Yozlaşmış su, ekonomik kalkınma ve teknolojik ilerlemeyle birlikte sürdürülebilir kalkınma söylemlerinin ardına gizlenmiştir. Yozlaşmış otoriteler, bu sayede planların sayısını diledikleri gibi artırmaktadırlar. İzin temini aşamasında ise, yozlaşmış su, suyun tekilleşmiş manasının ardına gizlenerek yalnızca bir hesaplama ve ölçüm nesnesi olarak değerlendirilir. Sonuç olarak, tekilleşmiş manasıyla modern su, bir sayısal metaya dönüşerek yozlaşmış suya dönüşümün önünü açmaktadır ve modern su, Bosna-Hersek’te yozlaşmış suya dönüşmüştür. Bir diğer ifadeyle, yozlaşmış su, hidroelektrik kalkınma söylemlerinden ve suyun manasını tekilleştiren yasal düzenlemelerden istifade eder ancak “hidrolik hayallerin”

gerçekleşmesiyle, yani modern su olarak, sonuca ulaşmaz (Even den, 2004). Bosna-Hersek örneğinde bu hayaller, “kişisel iktisadi beklentilerin gerçekleşme hayallerine” dönüşür.

Bu çalışmada, yozlaşmış suyun, modern sudan farklı bir tasarlama, temsil ve gerçekleşme haline dönüştüğü iddia edilmektedir. Tıpkı Yugoslavya zamanında suyun bir teknolojik ilerleme ve iktidar kurma aracı olması gibi, modern Bosna-Hersek’te su, yolsuzluk aracı olmuştur. Hidroelektrik santraller planlarının sayısının hızlı artışı, yetkililer, bürokratlar ve yatırımcıların suyla ve suya ilişkin başka meselelerle ilişkilerin değişmesine neden olmuştur. Bir başka deyişle modern su, Bosna-Hersek’te bu planların sayısının artmasına önyak olurken yozlaşmış su da, bu planların kâğıt üzerinde kalmasına sebep olmuştur.

Literatürde, kâğıt üzerinde kalmış hidroelektrik santrallerle ilgili çok az çalışma bulunmakla birlikte, var olanların çoğu da bu durumun tekil sebeplerine odaklanmışlardır. Ancak, sayıca inşa edilenlerden çok daha fazla olan kâğıt üzerinde kalmış projelere dikkat çekmek bir o kadar önemlidir. Yukarıda belirtildiği gibi bu durumun birden fazla sonucu bulunmaktadır ve bu makalede yalnızca birine değinilmiştir: Yüksek derecede yolsuzluğun olduğu su-toplum ilişkilerinin suyun anlamını dönüştürmesi. Böyle bir çalışmayla, hidrososyal döngüye ilişkin gelecekte yapılacak çalışmaların da faydalanabileceği bir sonuç ortaya konmuştur. Buradan yola çıkarak, hidrososyal ilişkileri meydana getiren tüm parçaların önemli olduğu ve bu parçaların her birinin kendisini ve diğerlerini yeniden ve yeniden ürettiğinin altını çizmekte fayda bulunmaktadır.

SONUÇ

Bu makalede, Bosna-Hersek’te kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santrallerin, suya ilişkin farklı imgelemler, temsiller ve gerçeklikler oluşturduğu iddia edilmiştir. Bu iddiayı desteklemek için hidrososyal döngü kavramsallaştırmasından yararlanılmış, böylelikle de su-toplum arasındaki melez ilişkiye dikkat çekilmiştir. Ayrıca, suyun toplumsal ve ekolojik boyutlarından onu soyutlayarak onu salt bir ekonomik kalkınma ve teknolojik ilerleme nesnesine dönüşümünün altını çizen modern su kavramından da faydalanılmıştır. Su kaynakları bol olan ve hidroelektrik santral planlarının sayısında hızlı bir artışı deneyimleyen bir ülkede gerçekleştirilen saha çalışmasından yola çıkarak bu projelerin hayata geçirilememesinin ülkedeki yüksek yolsuzluk oranlarıyla yakından ilgisi olduğu gösterilmiştir. Böylelikle, Bosna-Hersek’teki hidroelektrik santrallerin her türü ve projelerinin her aşamasında bir yolsuzluk örneğiyle karşılaşabileceği de gösterilmiştir. Bu çalışmanın temel savı, Bosna-Hersek’teki hidroelektrik santrallerin sayısının hızlı artışının temel sebebinin suyun bir ekonomik ve teknolojik ilerleme aracı olması değil, onun bir yolsuzluk aracı olmasıdır. Bu durumun sonuçlarını inceleyerek kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santral projelerinin bir yolsuzluk aracına dönüşmesi sebebiyle suyun toplumsal manasını da değiştirdiği bu çalışmada gösterilmiştir. Böylelikle bu çalışma, hidroelektrik santrallerin sosyo-politik ve sosyo-ekolojik sonuçlarını konu edinen literatüre bir katkı sağlamakla birlikte suyun toplumsal manasını irdeleyen literatüre de bir katkı sağlamıştır. Bu çalışmanın sonuçları gösteriyor ki, küresel hidroelektrik santral planları incelenirken bu planların yer aldığı su kaynakları bol ve yolsuzluk oranı yüksek ekonomik geçiş ülkelerindeki durum da dikkate değerdir. Buna ilaveten, bahsi geçen durumlarda söz konusu olan modern su değil, yozlaşmış su olduğu iddiasını da bu çalışma literatüre eklemiştir. Özetle, bu çalışma hem kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santrallerin sonuçlarından birini incelemiş hem de bunun su-toplum ilişkilerini suyun manasını modern sudan yozlaşmış suya dönüştürerek nasıl değiştirdiğini göstermiştir.

Etik Beyan: Bu çalışmada kullanılan yöntem için Humboldt Üniversitesi Global Land Programme Scientific Steering Committee’den 09/02/2015 tarihli karar ile etik kurul izni alınmıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar (lar) ına aittir.

Yazar Katkı Beyanı:1. Yazarın katkı oranı % 100’dür.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement: Permission for this study was obtained from Global Land Programme Scientific Steering Committee of Humboldt University at the meeting dated 09/02/2015 of the relevant board. In case of detection of a contrary situation, Beykent University Journal Of Social Sciences has no responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Author Contributions Statement: 1st author's contribution rate 100%

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Almond, M. (1994). *Europe's backyard war: The war in the Balkans*. London: Mandarin.
- Antonshin, N. N. (1974). Cooperation between the member nations of the COMECON and the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in the hydropower field. *Hydrotechnical Construction*, 8, 999-1007.
- Armstrong, C., Evenden, M. ve Nelles, H. V. (2009). *The River returns. An environmental history of the bow*. Quebec, Canada: McGill-Queen's University Press.
- Bakker, K. (1999). The politics of hydropower: Developing the Mekong. *Political Geography*, 18, 209-232. doi: [https://doi.org/10.1016/S0962-6298\(98\)00085-7](https://doi.org/10.1016/S0962-6298(98)00085-7)
- Bakker, K. (2000). Privatizing water, producing scarcity: The Yorkshire drought of 1995. *Economic Geography*, 76(1), 4-27.
- Bakker, K. (2002). From state to market?: Water mercantilization in Spain. *Environment and Planning A*, 34(5), 767-790.
- Bakker, K. (2009). Water. In N. Castree, D. Demeritt, D. Liverman ve B. Rhoads (Eds.), *A Companion to Environmental Geography* (515-532). Chichester, U.K. ; Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Bakker, K. (2012). Water: Political, biopolitical, material. *Social Studies of Science*, 42(4), 616-623. doi:10.1177/0306312712441396
- Banister, J. M. (2014). Are you Wittfogel or against him? Geophilosophy, hydro-sociality, and the state. *Geoforum*, 57, 205-214. doi:10.1016/j.geoforum.2013.03.004
- Baskaya, S., Baskaya, E. ve Sari, A. (2011). The principal negative environmental impacts of small hydropower plants in Turkey. *African Journal of Agricultural Research*, 6(14), 3284-3290. doi:10.5897/AJAR10.786
- Bear, C. ve Bull, J. (2011). Water matters: Agency, flows, and frictions. *Environment and Planning A*, 43(10), 2261-2266. doi:10.1068/a44498
- Becker, B. ve Fischer, D. (2013). Promoting renewable electricity generation in emerging economies. *Energy Policy*, 56, 446-455. doi:10.1016/j.enpol.2013.01.004
- Belloni, R. ve Strazzari, F. (2014). Corruption in post-conflict Bosnia-Herzegovina and Kosovo: A deal among friends. *Third World Quarterly*, 35(5), 855-871. doi:10.1080/01436597.2014.921434
- BiH. (2011). *Bosnia and Herzegovina: Energy sector*. Saraybosna: BiH Foreign Investment Promotion Agency.
- Boelens, R. (2014). Cultural politics and the hydrosocial cycle: Water, power and identity in the Andean highlands. *Geoforum*, 57, 234-247. doi:10.1016/j.geoforum.2013.02.008
- Boelens, R., Hoogesteger, J., Swyngedouw, E., Vos, J. ve Wester, P. (2016). Hydrosocial territories: A political ecology perspective. *Water International*, 41(1), 1-14. doi:10.1080/02508060.2016.1134898
- Brković, Č. (2015). Management of ambiguity: Favours and flexibility in Bosnia and Herzegovina. *Social Anthropology*, 23(3), 268-282. doi:10.1111/1469-8676.12211
- Budds, J. (2009). Contested H₂O: Science, policy and politics in water resources management in Chile. *Geoforum*, 40(3), 418-430. doi:10.1016/j.geoforum.2008.12.008
- Cernea, M. M. (1997). *Hydropower dams and social impacts: A sociological perspective*. The World Bank.
- Cernea, M. M. (2004). *Social impacts and social risks in hydropower programs: Preemptive planning and counter-risk measures*. Paper presented at the United Nations Symposium on Hydropower and Sustainable Development, Beijing, China.

- CIN. (2015). *Energy prospects in BiH*. <https://www.cin.ba/energopotencijal/en/energopotencijal.pdf>
- Cole, M. A., Elliott, R. J. R. ve Strobl, E. (2014). Climate change, hydro-dependency, and the African dam boom. *World Development*, 60, 84-98. doi:10.1016/j.worlddev.2014.03.016
- Creţan, R. ve Vesalon, L. (2017). The political economy of hydropower in the communist space: Iron gates revisited. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 108(5), 688-701. doi:10.1111/tesg.12247
- Devine, V. ve Mathisen, H. (2005). *Options for Swedish Development Cooperation (2006-2010): Corruption in Bosnia and Herzegovina - 2005*. Bergen, Norveç: CMI.
- Divjak, B. ve Pugh, M. (2008). The political economy of corruption in Bosnia and Herzegovina. *International Peacekeeping*, 15(3), 373-386. doi:10.1080/13533310802058927
- Duarte-Abadía, B., Boelens, R. ve Roa-Avendaño, T. (2015). Hydropower, encroachment and the re-patterning of hydrosocial territory: The case of Hidrosogamoso in Colombia. *Human Organization*, 74(3).
- Erlewein, A. (2013). Disappearing rivers - The limits of environmental assessment for hydropower in India. *Environmental Impact Assessment Review*, 43, 135-143. doi:10.1016/j.eiar.2013.07.002
- EU. (2009, Haziran 5). *Directive 2009/28/EC*. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32009L0028>
- EuroNatur, R. (2020). *Hydropower projects on the Balkan rivers – 2020 Update*. https://balkanrivers.net/uploads/files/3/Balkan_HPP_Update_2020.pdf
- Evenden, M. D. (2004). *Fish versus power: An environmental history of the Fraser river*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FBiH. (2012). **Water management strategy of FBiH**. Saraybosna: Consortium For Development Of The Water Management Strategy
- Fernandez, S. (2014). Much ado about minimum flows...Unpacking indicators to reveal water politics. *Geoforum*, 57, 258-271. doi:10.1016/j.geoforum.2013.04.017
- Franco, J., Mehta, L. ve Veldwisch, G. J. (2013). The global politics of water grabbing. *Third World Quarterly*, 34(9), 1651-1675. doi:10.1080/01436597.2013.843852
- Guzina, D. (2007). Dilemmas of nation-building and citizenship in Dayton Bosnia. *National Identities*, 9(3), 217-234. doi:10.1080/14608940701406195
- Hadzialic, A. (2016). *World small hydropower development report 2016: Bosnia and Herzegovina*. Saraybosna: UNIDO
- Hamlin, C. (2000). ‘Waters’ or ‘Water’?- Master narratives in water history and their implications for contemporary water policy. *Water Policy*, 2, 313-325.
- Mekonnen, M. M. ve Hoekstra, A. Y. (2012). The blue water footprint of electricity from hydropower. *Hydrology and Earth System Sciences*, 16(1), 179-187. doi:10.5194/hess-16-179-2012
- Mollinga, P. P. (2014). Canal irrigation and the hydrosocial cycle. *Geoforum*, 57, 192-204. doi:10.1016/j.geoforum.2013.05.011
- Muharemovic, A. (2016). Gap analysis for the sector of small hydropower plants in Bosnia and Herzegovina. In *RENEXPO Conference*. Sarajevo.
- OCCPR. (2014). BiH: More Than 30 people arrested in biggest crackdown on corruption. <https://www.occrp.org/en/daily/2488-bosnia-herzegovina-more-than-30-people-arrested-in-biggest-crackdown-on-corruption>
- Ohanyan, A. (2002). Post-conflict global governance: The case of microfinance enterprise networks in Bosnia and Herzegovina. *International Studies Perspectives*, 3(4), 396-416. doi:10.1111/1528-3577.t01-1-00106

- Ohanyan, A. (2002). Post–conflict global governance: The case of microfinance enterprise networks in Bosnia and Herzegovina. *International Studies Perspectives*, 3(4), 396-416. doi:10.1111/1528-3577.t01-1-00106
- Oud, E. (2002). The evolving context for hydropower development. *Energy Policy*, 30, 1215-1223. doi:https://doi.org/10.1016/S0301-4215(02)00082-4
- Papon, P. ve Pejovnik, S. (2006). *Guidelines for a science and research policy in Bosnia & Herzegovina*. Venice: UNESCO
- Polimeni, J. M., Iorgulescu, R. I. ve Chandrasekara, R. (2014). Trans-border public health vulnerability and hydroelectric projects: The case of Yali Falls Dam. *Ecological Economics*, 98, 81-89. doi:10.1016/j.ecolecon.2013.12.013
- PPPIRC. (2022, Mart 8). Concessions, build-operate-transfer (BOT) and design-build-operate (DBO) projects. *Public private partnership*. <https://ppp.worldbank.org/public-private-partnership/agreements/concessions-bots-dbos>
- Prelec, M. (2014). *Winners and losers: Who benefits from high-level corruption in the South East Europe energy sector*. <https://bankwatch.org/wp-content/uploads/2014/06/SEE-energy-corruption.pdf>
- Pugh, M. (2002). Postwar political economy in Bosnia and Herzegovina: The spoils of peace. *Global Governance*, 8(4), 467-482. www.jstor.org/stable/27800359.
- Pugh, M. (2005). Transformation in the political economy of Bosnia since Dayton. *International Peacekeeping*, 12(3), 448-462. doi:10.1080/13533310500074564
- Räsänen, T. A., Koponen, J., Lauri, H. ve Kumm, M. (2012). Downstream hydrological impacts of hydropower development in the upper Mekong Basin. *Water Resource Management*, 26, 3495–3513. doi:10.1007/s11269-012-0087-0)
- Riverwatch & EuroNatur. (2018a). *Hydropower development in the Balkans-2017*. http://balkanrivers.net/sites/default/files/2_Bosnia_DataUpdate2017.pdf
- RiverWatch & EuroNatur. (2018b). *Map | Save the Blue Heart of Europe*. <http://balkanrivers.net/en/map>
- Roberts, T. R. (1995). Mekong mainstream hydropower dams: Run-of-the-river or ruin-of-the-river? *NAT. HIST. BULL. SIAM Soc.*, 43, 9-19.
- Sajo, A. (1998). Corruption, clientelism, and the future of the constitutional state in Eastern Europe. *E. Eur. Const. Rev.*, 7, 37.
- Schmidt, J. J. (2014). Historicising the hydrosocial cycle. *Water Alternatives*, 7(1), 220-234.
- Scholl, B. (2009). Electricity reform in Bosnia and Herzegovina. *Utilities Policy*, 17(1), 49-64. doi:10.1016/j.jup.2008.03.003
- Schönach, P. (2017). River histories: A thematic review. *Water History*, 9(3), 233-257. doi:10.1007/s12685-016-0188-4
- Shandling, K. ve Lock, R. (2008). Industry view: Public–private hydropower –minimising the corruption risks. In *Global Corruption Report 2008: Corruption in the water sector* (102-103). New York: Cambridge University Press.
- Siciliano, G. ve Urban, F. (2017). Equity-based natural resource allocation for infrastructure development: Evidence from large hydropower dams in Africa and Asia. *Ecological Economics*, 134, 130-139. doi:10.1016/j.ecolecon.2016.12.034
- Smits, M. ve Middleton, C. (2014). New arenas of engagement at the water governance-climate finance nexus: An analysis of the boom and bust of hydropower CDM projects in Vietnam. *Water Alternatives*, 7(3), 561-583.
- Strang, V. (2004). *The meaning of water*. Oxford, New York: Berg.

- Suica, J. S. (1971). Power development in Yugoslavia. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 27(9), 42-46. doi:10.1080/00963402.1971.11455412
- Swyngedouw, E. (2004). *Social power and the urbanization of power: Flows of power*. UK: Oxford University Press.
- Swyngedouw, E. (2005). Dispossessing H₂O :The contested terrain of water privatization. *Capitalism Nature Socialism (after Jan 1, 2004)*, 16(1), 81-98. doi:10.1080/1045575052000335384
- Swyngedouw, E. (2006). Circulations and metabolisms: (Hybrid) Natures and (Cyborg) cities. *Science as Culture*, 15(2), 105-121. doi:10.1080/09505430600707970
- Swyngedouw, E. (2009). The political economy and political ecology of the hydro-social cycle. *Journal of Contemporary Water Research & Education* (142), 56-60.
- Swyngedouw, E. (2011). Depoliticized environments: The end of nature, climate change and the post-political condition. *Royal Institute of Philosophy Supplement*, 69, 253-274. doi:10.1017/s1358246111000300
- Swyngedouw, E. (2013a). Into the sea: Desalination as hydro-social fix in Spain. *Annals of the Association of American Geographers*, 103(2), 261-270. doi:10.1080/00045608.2013.754688
- Swyngedouw, E. (2013b). UN water report 2012: Depoliticizing water. *Development and Change*, 44(3), 823-835. doi:10.1111/dech.12033
- Swyngedouw, E. (2015). *Liquid power : Contested hydro-modernities in twentieth-century Spain*. UK: MIT Press.
- Transparency International. (2017, January 25). *Corruption Perceptions Index 2016*. https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016
- Tzifakis, N. ve Tsardanidis, C. (2006). Economic reconstruction of Bosnia and Herzegovina: The lost decade. *Ethnopolitics*, 5(1), 67-84. doi:10.1080/17449050600576316
- UNIDO ve ICSHP. (2016). *World small hydropower development report*. Viyana: United Nations Industrial Development Organization ve Hangzhou: International Center on Small Hydro Power
- UNODC. (2011). *Corruption in Bosnia and Herzegovina: Bribery as experienced by the population*. Viyana: UNODC
- Warner, J. (2012). The struggle over Turkey’s Ilisu Dam: Domestic and international security linkages. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 12(3), 231-250. doi:10.1007/s10784-012-9178-x
- White, R. (1995). *The organic machine*. New York: Hill and Wang.
- Woodward, S. L. (2001). Compromised sovereignty to create sovereignty: Is Dayton Bosnia a futile exercise or an emerging model? In S. D. Krasner (Ed.), *Problematic sovereignty : contested rules and political possibilities* (xiii, 367). New York ; Chichester: Columbia University Press.
- World Bank, Agency for Statistics of BiH. ve FBiH Institute for Statistics and RS Institute for Statistics. (2015). *Poverty and inequality in Bosnia and Herzegovina 2007-2011*. BiH: the World Bank
- World Bank. (2001). *Bosnia and Herzegovina- Commercial legal framework and administrative barriers to investment*. Washington, DC: <http://documents.worldbank.org/curated/en/826561468767949638/Main-report>
- World Bank. (2002). *Bosnia and Herzegovina: Country procurement assessment report*. Alıntılanan yer <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/15391/multi0page.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- World Bank. (2016). *Country profile: Bosnia and Herzegovina*. http://databank.worldbank.org/data/Views/Reports/ReportWidgetCustom.aspx?Report_Name=CountryProfile&Id=b450fd57&tbar=y&dd=y&inf=n&zm=n&country=BIH

- World Bank. (2017a). *Bosnia and Herzegovina to create new private sector jobs for youth with World Bank support*. <http://www.worldbank.org/en/news/press-release/2017/01/05/bosnia-and-herzegovina-to-create-new-private-sector-jobs-for-youth-with-world-bank-support>
- World Bank. (2017b). *Unemployment, total (% of total labor force) (modeled ILO estimate) | Data*. <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS>
- World Energy Council. (2016). *World energy resources: Hydropower*. <https://www.worldenergy.org/assets/images/imported/2016/10/World-Energy-Resources-Full-report-2016.10.03.pdf>
- Zarfl, C., Lumsdon, A. E., Berlekamp, J., Tydecks, L. ve Tockner, K. (2015). A global boom in hydropower dam construction. *Aquatic Sciences*, 77, 161-170. doi:10.1007/s00027-014-0377-0)
- Zukin, S. (1975). *Beyond Marx and Tito : Theory and practice in Yugoslav socialism*. London: Cambridge University Press.